

ДАВНЬОРУСЬКЕ ПИСЬМО ЯК СИМВОЛІЧНА ПРЕЗЕНТАЦІЯ ВЛАДИ

У цій замітці ми, користуючись вітчизняним середньовічним матеріалом, розглянемо давньоруське письмо як засіб і рецидив влади та її символічну презумпцію. Мова піде саме про “політичність” письма, а не просто про його “роль у політиці”, “політичні функції” чи якийсь інший зміст, строкато представлений підручковими і дисертаційними кальками. Звісно, центральна теза цього невеличкого дослідження не може претендувати на абсолютну новизну. Свого часу К. Леві-Строс у “Сумних тропіках” розповів цікаву історію з польових етнографічних спостережень над напівдиким народом німбіквара з Центральної Бразилії. Вождь цього племені, маляючи позбавлені смислу знаки на папері, удавав із себе такого, що вмів писати, сподіваючись “підвищити престиж й авторитет” в очах свого неписьменного народу¹. Однак, члени племені покинули свого вождя, усвідомивши, що “разом з письмом в їх середовище проникає віроломство”², адже, як пише, коментуючи цей епізод Ж. Деріда, “тільки мікросуспільство ненасильства і свободи, всі члени якого знаходяться один від одного на відстані безпосереднього, прозорого, кришталеву чистого звертання, тільки товариство, всуціль самонаявне в живій мові, може виявитися... місцем проникнення письма, його втручання шляхом “хитрості” і “віроломства”. Лише таке суспільство може запозичувати іззовні “експлуатацію людини людиною”³.

Цілком ймовірно, виникнення писемності певною мірою корелювало з переходом від родового устрою, де домінувало усне мовлення, до більш складних утворень, де мовлення вже не могло забезпечити повноти влади. Однак цей зв’язок, як буде показано нижче, не зводив оволодіння письмом до необхідності передавати владні накази на великій відстані та значно більшій кількості людей, ніж це можна було б зробити в родовій спільноті за допомогою усного мовлення. Ми спробуємо наголосити саме на символічній презентації влади в письмі як головному атрибуту його “політичності”.

¹ *Леві-Строс К.* Печальные тропики / Пер. с фр. Г.А. Матвеевой. М., 1984, с. 163.

² Там же, с. 163.

³ *Деррида Ж.* О грамматологии. М., 2000, с. 265.

З позицій такої символічної презентації давньоруський писемний матеріал є одночасно і унікальним, і типовим для Середньовіччя. Насамперед, він засвідчує, що неписемний родовий спосіб політичного мислення не був остаточно скасований з переходом до більш складних і писемних форм суспільного життя. Підтвердженням цьому є поширені в текстах лексеми, пов'язані з іменуванням князя “батьком”, а його молодших братів “синами” або не пов'язаних родинними стосунками дружинників, “братами” чи, знову ж таки, “синами” князя⁴. Давньоруська писемність являла собою своєрідну точку зіткнення родинних і надродинних політичних лексем та зворотів, а тому дослідження процесу запровадження письма, як форми символічної презентації влади, тут особливо цікаве. Одразу ж уточнимо, що йдеться не про запровадження письма взагалі, а про виникнення того, що Ж. Деріда спробував найменувати фонологічним письмом, – письмом, яке фіксує усне мовлення і, як наслідок, покликане витіснити його з політики. В такому розумінні орнаменти чи петрогліфи хоча й були “письмом” у широкому розумінні, але не протистояли усному мовленню, не намагалися витіснити його із владного і політичного дискурсу. Заслугу виявлення цього дивного наміру фонологічного письма Ж. Деріда приписує Ж.-Ж. Руссо: «В “Дослідах про походження мов” голос протиставляється письму, як наявність – відсутності, а свобода – рабству»⁵.

З огляду на все вищесказане, дискусія про існування чи неіснування писемності в Русі до Кирила і Мефодія, яка триває до сьогодні, може мати зовсім новий формат, зіптертий на дещо іншу постановку проблеми: “Чи було це письмо до Кирила і Мефодія фонологічним?”. Адже в змісті дискусії трапляються відомості, що воно таким стало не одразу. Наприклад, арабський письменник Ібн-ель-Недім, який вмістив у свою працю нібито вірець руської писемності, зазначив: “не знаю, чи були то слова чи окремі літери”⁶. Як відомо, аналогічні відомості наводить і чорноризець Храбр, коли пише, що слов'яни до хрещення “чр҃ьтами й резами чьтаху”⁷, тобто користувались не фонологічним письмом, а письмом у вигляді малюнків і зарубок на дереві.

Очевидно, що усне мовлення як засіб управління людьми не одразу поступилося своїми позиціями письмовим наказам. А. Гуревич стверджує “В ранне Середньовіччя до писаного документа, який взагалі

⁴ Див. наприклад: ПСРЛ. Т. 2: Ипатьевская летопись. М., 1998, с. 417.

⁵ Деррида Ж. Указ. соч., с. 325.

⁶ Истрин В. А. Развитие письма. М., 1961, с. 283.

⁷ О письменах черноризца Храбра // Калайдовичь К. Иоаннь Ексархъ Болгарскій. М., 1824, с. 189–192.

мало хто міг прочитати, більшість населення відчувало недовіру і не розуміло його юридичної природи... Грамота слугувала символом. Тому вона могла взагалі не містити тексту і такі *cartae sine litteris*⁸ нерідко використовувалися. Цар, що бажав досягти покори підлеглих або передати їм свій наказ, міг надіслати їм чистий кусень пергаменту чи печатку без грамоти – цього символу влади було достатньо”⁹. Давньоруський матеріал, у свою чергу, подає відомості про випадки використання саме усних домовленостей, що супроводжувалась хрестоцілуванням¹⁰, які, на думку С. Юшкова, переважали над писемними юридичними актами в Київській Русі впритул до XII століття¹¹.

На наш погляд, сам факт появи фонологічного письма слід осмислювати саме символічно. Письмо асоціативно позначало тотальність влади, можна навіть сказати, що воно виступало універсальним символом всезагального, континуального панування, і аж ніяк не локального усно-родового управління, а тому влада, що претендує на всеохопність, і фонологічне письмо зрештою мали об’єднатися. Властивість передачі точного наказу на великій відстані, не тільки робила письмо зручним інструментом влади, але й перетворювала його на символ її всеохопності, розширювала віртуальні межі влади до того околу, на який мало поширитися письмо.

З владою його символічно об’єднувала також незмінність, фіксованість, непорушність. Живе і рухоме, отже, часто-густо аморфне мовлення, яке виражало свободу і у смислового виразі могло бути як завгодно перекрученим і перетлумаченим, було замінено непорушною, жорсткою системою знаків письма, котре, подібно владі, тяжіло до статусу “твердині” і “опори”. “Голос завжди видається найкращим виразом свободи” (Ж. Дерріда), а от письмо – ніколи¹². Елементи зміни, що виражалися у редагуванні давньоруських літописів, були аж ніяк не виразом свободи, а відображали всього-на-всього ще одну владну принаду письма – бути відточеним і використаним у політичних цілях, як це майже повсякчас і бувало. Якщо вірити відомим гіпотезам, то Нестор переробив “Початковий звід” Йоанна, з метою зняти його політичну загостреність, а саме критику на адресу давньоруських князів, які збирали великі статки, та приховати відображений у Начальному зводі конфлікт Києво-Печерського монастиря із князем

⁸ “грамоти без письма” – *авт.*

⁹ *Гуревич А.Я.* Категории средневековой культуры. М., 1984, с. 157.

¹⁰ Див.: ПСРЛ. Т. 2, ст. 318, 320–322, 343, 351, 366, 367.

¹¹ *Юшков С.В.* Общественно-политический строй и право Киевского государства. М., 1949, с. 330.

¹² *Деррида Ж.* Указ. соч., с. 324.

Святополком Ізяславичем. Коли антикнязівські настрої, тепер уже в Новгороді, знову зросли, літописці навпаки замінили Несторову “Повість” на початку “Софійського временника” текстом антикнязівського “Початкового зводу”. Так само в 1116 р. ігумен Сильвестр відредагував заключні статті “Повісті врем’яних літ” на догоду політичній діяльності Володимира Мономаха. М. Приселков стверджував, що Сильвестр із політичних міркувань просто випускав розповіді Нестора про відносини між світською та церковною владою¹³. Хоча вищесказане до сьогодні залишається у статусі припущень, однак безумовним є те, що давньоруське письмо з перших днів свого існування мало стати інструментом влади.

Окрім того, багатюща літописна традиція за своїм призначенням мала бути спрямованою в майбутнє, зберегти політичні відомості для нащадків, і це символічно наближало давньоруську писемність до ще одного атрибуту влади – претензії на вічність. Через літописну оповідь князь нібито намагався увіковічнити владу, затвердити її спадковість і власну політичну правоту назавжди. Редагуванням літописів аж ніяк не підкріплювалась, а швидше знищувалась аморфність усного мовлення. Воно не відображало гнучкість усної мови, а, навпаки, робило її нібито позачасовою, вічною, такою, якою, в свою чергу, хотіла бути влада.

Із запровадженням давньоруського письма у владний дискурс, цілком вірогідним було намагання “втаємничити” його, зробити прерогативою “обраних”. Це може певною мірою прояснити один із парадоксів середньовічної культури, а саме – неймовірну повагу до “книжного слова” і “вчення книжного” на фоні достатньо поширеної неписьменності. З одного боку, письмо, як вже підкреслювалось, символізувало всезагальність владних рішень, а з другого – мало відображати втаємниченість влади, її ексклюзивність. Книжник чи то письменний князь у ранні періоди історії Київської Русі осмислювався, фактично, як фігура магічна, а письмо одночасно втаємничене і тотальне, саме по собі вважалося освяченим. Ми можемо навіть припустити, що поширеність писемності, елементарна грамотність були обернено-пропорційні ступеню централізації влади, серйозності її претензій на абсолютність. Є підстави вважати, що “демократичний” і писемний Новгород, на території якого була знайдена найбільша кількість берестяних грамот, суттєво протистояв Києву, де зазіхання на абсолютну владу, протистояння республіканським тенденціям, напевно, поєднувалися із втаємниченістю, елітарністю писемності, її доступністю тільки “обраним”.

¹³ *Приселков М.Д.* История русского летописания, XI–XV вв. СПб., 1996, с. 42.

Важливими для символічної репрезентації влади були також зовнішні атрибути, що супроводжували давньоруське письмо: стиль, мова, навіть матеріал. Пергамент однозначно символізував владну репрезентативність письма і цінився значно вище ніж, наприклад, береста. Так, у відомій берестяній грамоті № 831 містяться вказівки переписати текст скарги посадовій особі на пергамент, до того як вона буде відіслана. Більш дешевий і доступний матеріал для письма не міг бути символом влади, яку представляв адресат письмового тексту. Напевне, тільки пергаментні тексти символічно втілювали атрибутику вічності, підлягали переписуванню, редагуванню і довгостроковому зберіганню. Вчені наводять лише поодинокі приклади берестяних грамот, призначених для більш-менш тривалого зберігання. Всі інші очевидно знищувалися або просто викидалися геть на вулицю. Припускають, що одне із запитань Кирика Новгородця до Нифонта (“Ньсть ли въ томь греха, аже по грамотамъ ходити?”¹⁴) вказує саме на це.

Стиль і зміст письма суттєво відрізнявся в залежності від того, як близько воно розташовувалось до системи репрезентації влади, від ступеню використання письма як магічного і владного ресурсу. На бересті, що не мала високого статусу, могли наноситися любовні записки або дитячі малюнки, вони могли містити також і нецензурну лексику¹⁵. Навіть значно пізніше, в епоху виникнення книгодруку, відчувався більш високий статус рукопису ніж друкованого тексту. І саме він виступав атрибутом владних відносин.

Насамкінець зазначимо, що символічна презентація влади у феномені фонологічного письма є універсальною і певною мірою позачасовою. Звісно, сучасні механізми такої презентації зазнали серйозних політичних змін, але утвердження влади в своєму статусі, її легітимація і інституціоналізація увічнюється в письмі дотепер завдяки розгалуженій бюрократичній системі “затверджень”, “підписів”, “погоджень”, “резолуцій” тощо. Це, на наш погляд, ще одне недостатньо розроблене поле для досліджень.

¹⁴ Див.: *Щапов Я.Н.* Кирик Новгородец о берестяных грамотах // *СА*, 1963, № 2, с. 251–253.

¹⁵ Грамота із Новгородца № 330 (XIII ст.); грамота зі Старої Русси № Ст. Р. 35 (XII ст.); грамота із Новгородца № 955 (XII ст.); грамота із Новгородца № 531 (поч. XIII ст.).